

СОМАТИЧНИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ – УНИВЕРСАЛНИ И НАЦИОНАЛНО ОБУСЛОВЕНИ

Галина Якова Молхова

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ДЕО, molhova55@yahoo.com)

Културният диалог в условията на европейската интеграция придобива особена значимост. Преди всичко трябва да се осмисли проблемът за универсалното и уникалното в културата. Скрито желание на всеки народ, участващ в общоевропейското културно пространство е да съхрани дълбоките връзки с архетипа на майчината си култура. Още през XIX в. известният руски философ А.С. Хомяков (по Алефиренко 2008: 143) утвърждава, че формите взаимствани отвън не могат да служат за изразяване на родната култура и духовността на нацията може да се изрази само с форми създадени от нея самата. Защо е толкова важно за етническата идентификация съхранението на неповторимостта на етническата култура? Очевидно в това, че неповторимостта има особен резултат, свойствен само на дадена културна системна организация на елементите от опита, които сами за себе си не винаги се явяват уникални и се повтарят в разни култури. Доказаната в когнитивната психология мисъл за това, че „в основата на светогледа и възприятието на света от всеки народ лежи собствена система за предметните значения, социалните стереотипи, когнитивните схеми. Затова съзнанието на човека винаги е етнически обусловено, погледът към света на един народ не трябва с просто «прекодиране» да се премести на езика на културата на друг народ“ (Леонтьев 1993: 20). Не трябва, защото „всеки език притежава своя вътрешна форма, под която той разбира характера на организацията на мислещата материя, способа на представяне, осмислянето, модификацията на нейните елементи“ (Гумбольдт 1984: 103). Преобразуваната по такъв начин мислеща материя съставя интелектуална (вътрешно съдържателна) сфера на езика, която получава материално изразение в структурна, външна форма и преди всичко в единиците на фразеологичната подсистема – винаги актуално средство за изразяване на етноезиковото съзнание.

Национално-културното своеобразие във фразеологизмите на един или друг език се обясняват с особеностите на лингвокреативното мислене, етноезиковата специфика на интерпретации на познатия свят и особеностите на вторичната концептуализация и категоризация на отразените в нашето съзнание представи за ценностно смисловия статус на жизнено значими обекти. С натрупването на достатъчно голямо количество културни значе-

ния възниква необходимост от тяхното подреждане, категоризация и адекватна вербализация, обуславяне на системно смислови отношения, определящи концептосферата на всеки език. С тази цел лингвокреативното мислене използва вече сформирани в един или друг език значения, поражда нови производни семантични структури: напр. *дървена глава, с кокоши ум* – ‘глупав, тъп, прост съм’. В началния етап се включват прости смислопораждащи механизми, използващи способа на аналогия и сходство, а по-късно – конвергентно-дивергентни процеси.

За щастие, обаче, човек възприема света не такъв, какъвто е, а по съвкупност от различни модели на неговата интерпретация. Затова всъщност и служи лингвокултурологичната база на вторичната семантизация на действителността във формата на така наречената „скрита култура“, която за разлика от „явната култура“, подразбира идеи и чувства. Това са феномени непосредствено ненаблюдаеми, но проявяващи се чрез фразеологията. „Скритата култура“ се явява най-проблемната област на когнитивно-семиологическата лингвокултура, свързана с интерпретационните особености на лингвокултурното мислене на една или друга народност. Разкриването спецификата на първичната семантизация се базира на това, че интерпретационните възможности се зараждат в рамките на съответстващото ценностно смислово пространство, формиращо поле на взаимодействие на етнокултурното съзнание с реалността. „Концептуалният компонент на значението на фразеологизмите съотнесен към явленията от обкръжаващата ни действителност, чрез тяхното отражение в етноезиковото съзнание, носи в себе си характерните признаци на езикова категоризация, системно-структурна организация на фразеомообразуващи езикови единици. Интерпретационният компонент в семантиката на фразеологизмите се формира под въздействието на няколко фактора: а) избирателност на обектите на мисловното отражение; б) модификация на вербално смисловото съдържание, пътят на неговото включване в създадените модели на семантични отношения в системата на един или друг език; в) потенциалното многообразие на денотативно-когнитивна комбинаторика, обуславяща национално-културната уникалност на семантиката на идиомите; г) възможност за експлицитно и имплицитно представяне на смисловото съдържание на идиомите“ (Алефиренко 2008: 155). Твърде съществен се явява семиотичния диапазон на интерпретация на семантиката на фразеологизмите, основаващи се на множество произволни асоциативни връзки, отразяващи своеобразието на образа на света на етнокултурното съзнание.

В.Г. Гак (1999) предлага да се различават националната и културна специфика на езиковите единици в това число и на фразеологичните. Тяхната национална специфика се проявява при съпоставката на фразеологизми от различни езици и се предопределя от два фактора: обективен и субективен.

Обективният фактор предполага отделяне на обективизиращите фразеологизми на естествените и културни реалии, характерни за живота на един народ, но отсъстващи в живота на друг народ. Субективният фактор се състои във факултативна изборност: фразеологизми отразяващи едни и същи реалии в различни езици, като правило са представени с различни структурно-семантични модели. С други думи, националната специфика се проявява във всички случаи на различия, даже в сходни фразеологизми, които могат да бъдат обусловени или необусловени от причини от културен характер.

Културната специфика предполага съответствие на езиковите единици на елементите на менталитета или духовната култура на социума, неговата история, вярвания, традиция и естествени условия на живот (Гак 1999: 260–261). Сложният характер на взаимодействие на националния и културен компонент за пореден път свидетелства за неразривна връзка между тях. И все пак различната национална и културна специфика на съотносими фразеологизми на различни езици не се явяват единствено възможни за тълкуване на анализираното явление. Обикновено в качествено предметният анализ се избира национално-културната специфика на фразеологизмите.

Н.М. Фирсова (2001: 23–24) дава трактовка на националната специфика като „наличие на специфични признаци на езиковите единици, които могат да се отразят (експлицитно или имплицитно) като интерлингвистични (фонетични, лексикални, граматични, стилистични), така и екстралингвистични (преди всичко социални, исторически, културни, психологически, етнически) факти, свойствени на носителите на езика на една или друга национално-културна общност“. Националната специфика на фразеологизмите е етнически обусловена още от самата си принадлежност към определен етнос.

„Националната специфика на фразеологизмите се проявява в следните компоненти на културата: а) традиции, които се определят като устойчиви елементи на културата, обичаи, разбираани като традиции в соционормативната сфера на културата и обряди, които изпълняват функция на неосъзнато приобщаване към господстващата в дадено общество система на нормативно изискване; б) в битовата култура; в) във всекидневното поведение; г) в националните особености на мислене; д) художествената култура, отразяваща културните традиции на етноса; е) способността за усвояване на географската среда; ж) особеностите на социално-политическото устройство“ (Алефиренко 2008: 172).

Въпреки казаното до сега лингвокултурната специфика и лингвокултурните универсалии не се намират в отношения на взаимоизключване. Те съществуват паралелно. Б. Ръсел (Russell 2001: 74) казва, че „нашето по-

знание за света и предметите (в този случай става дума за знание изразено чрез езика) се състои от два вида познание – когато предметите са известни, като конкретни и като универсалии“. Съответно универсалната и етнокултурната съставна се намират в комплиментарни отношения една към друга. Размишлявайки за света на универсалиите, Ръсел отбелязва, че този свят е „неизменен, неподвижен, точен, възхитителен за математици, логици, създатели на метафизични системи и всички, които обичат съвършенството повече от живота“ (пак там, 68).

Наличието на лингвокултурни универсалии е обусловено от общочовешкия характер на нашето мислене, общото прогресивно развитие на човешката култура и цивилизация, всеобщия бит и познание и съответно техните универсални закони и категории. Лингвокултурната специфика се явява в резултат от своеобразно езиково кодиране на обекти от обкръжаващия ни свят. Всички изброени дотук фактори встъпват в сложно взаимодействие, което обуславя различни конфигурации в тяхното съчетание един с друг. Многообразната комбинаторика на споменатите фактори се обуславят във фразеомообразуването и различното количество взаимодействия фактори и различното им съчетание в различните езици.

Фразеологията е универсална защото нейните единици едновременно се явяват и прагова величина на дискретизацията на реалността и максимално асоциативно-образно обобщение на културно значимите елементи на етноезиковото съзнание. Съответно фразеологичното значение се оказва способно максимално да диференцира и да определя границите на смисловото съдържание и следователно да „преведе“ или „конвертира“ смислови структури, изразени в други кодови системи. Въпросът е там, че духовно практическият опит на човек в пространството на когото се осъществява образуването и функционирането на фразеологизмите – това е не толкова предметно знаков изоморфизъм, колкото ценностните чувства, преживявания, които съпровождат живота и действията на хората. И все пак „преживяванията не се разкодират като пасивно отражение на обкръжаващия ни предметен свят, не само съзерцание, изразяващо непосредствената даденост на психическото съдържание на съзнанието, а като дейност, постоянна работа по реорганизиране на психичния свят“ (Алефиренко 2008: 156).

Соматичните фразеологизми (гр. *soma* – ‘тяло’) представляват особен тип устойчиви словосъчетания, съдържащи номинация на части или органи на човешкото тяло. По своята природа соматичните фразеологизми (СФ) отразяват първичният опит на интерпретация на човека и обкръжаващия го свят и заедно с това и вторичният опит на познание и преосмисляне, възникващ в процеса на историческото развитие. По такъв начин СФ представят принципа на двойната интерпретация – първичният, заключаващ се в това, че човекът се опитва да концептуализира опита и познанието на

самия себе си, на собствените си усещания и вторичният свързан с проекция на знанията за обкръжаващия ни свят върху собственото ни тяло. Например, първичният израз *хващам се за главата* номинира естествен жест, като реакция в ситуации предизвикващи удивление, отчаяние; впоследствие тази единица обозначава само емоционално състояние на отчаяние без да се отнася към непосредственото телесно поведение.

Соматичните фразеологизми възникват спонтанно, независимо един от друг в различни периоди и в различни езици, тъй като имат за обща основа наблюденията на човека върху самия себе си, частите на неговото тяло, общите психически и физически признаци, общите условия за развитие и накрая действията и емоциите на човека. Тези наблюдения лежат в основата на общите семантични закони по които в лексемите се развива преносно значение, което става изходно при образуването на фразеологизми. Например:

1. Характеристика на човек: български примери: *златно сърце* 'отзивчив, добър човек'; *дебела ми е кожата (дебелокож)* 'нечувствителен, груб съм'; *с открита душа* 'откровен, искрен, прям'; английски примери: *a big heart* 'великодушен, благороден човек'; *a stiff upper lip* 'издръжлив, мъжествен'; *have a thick skin* 'дебелокож, нечувствителен'.

2. Емоции и състояние на човек: бълг.: *пръсвам се/пръсна се от към гърба си* 'обхваща ме силен гняв, яд'; *с примряло сърце* 'с безпокойство, тревога, страх'; *ще ми изскочи сърцето* 'силно вълнение от радост, страх, нетърпение'; англ.: *lose heart* 'падам духом, унивам, отчайвам се'; *make a poor mouth* 'правя се на беден'; *set one's heart on smb.* 'страстно желая някого'.

3. Действия на човек: бълг.: *подавам/подам ръка* 'подкрепям, подпомагам някого, оказвам помощ'; *плюя си на ръцете* 'залавям се, захващам се усилено за работа'; *изтривам/изтрия от лицето на земята* 'премахвам нещо, унищожавам напълно'; англ.: *bear a hand* 'помагам, съдействам, вземам участие'; *dirty one's hand* 'цапам си ръцете, унизявам се'; *one's mouth waters* 'текат ми слюнките, светнаха ми очите'.

4. Характеристика на ситуацията: бълг.: *в ръцете ми е* 'в моята власт, в пълна зависимост и подчинение'; *на една ръка разстояние* 'съвсем близо'; *колкото ти душа иска* 'много, в голямо изобилие'; англ.: *a big hand* 'голям успех, бурни аплодисменти'; *by hand* 'доставка по куриер, по човек'; *blood will be spilled* 'ще се лее кръв, това няма да свърши добре' и др.

Необходимо е да се спомене работата на Р.М. Вайнтрауб (1975: 159) в която авторът анализирайки СФ на славянските езици стига до извода, че те принадлежат към най-древните лексикални пластове, които се явяват причина за голямата фразеобразователна продуктивност на тази група фразеологични единици. Те се характеризират с устойчивост, голяма честотна

употреба и разклонения в семантичната структура. Общеизвестно е, че колкото са по-стари лексемите в езика, толкова по-широка е тяхната семантична структура и следователно по-голяма възможност, за тези лексеми, да образуват ФЕ, доколкото развитието на фразеологизмите върви паралелно с развитието на преносното значение на лексемите в резултат на тяхната метафорична и метонимична употреба в различни съчетания.

Вайнтрауб (1975: 159) дели СФ на две групи – натурални и конвенционални. Първите се пораждат спонтанно, независимо един от друг в различните езици, тъй като природните явления, жизнените наблюдения, психологическите черти на човека, неговото закономерно развитие носят общочовешки характер и затова те могат да бъдат общи и за генетично различни езици. Например: бълг. *минавам от ръка на ръка*, англ. *change hands* – и двете със значение: ‘последователно минавам от един собственик на друг’; бълг. *със здрава ръка*, англ. *with high hand* ‘властно, решително, енергично’; бълг. *вирвам/виря си носа*, англ. *look down one's nose at smb.* ‘високомерен, надменен съм’; бълг. *тикам си носа някъде*, англ. *poke one's nose into smb.'s affairs* ‘меса се в чужди работи’ и др. Втората група соматизми, обратното, възникват благодарение на специфичните условия на развитие на материалната и духовна култура на даден народ. Например: бълг.: *жегва ме под лъжичката* ‘остра душевна болка’; *да се кръстиш с две ръце* ‘възклицание за недоумение от нещо нередно, необичайно’; *едно джезве кокали* ‘много съм слаб’; англ.: *under one's hand* ‘собственоръчно, с подписа и печата на някого’; *all hand* ‘всички участници’; *a big (good) hand* ‘бурни аплодисменти, голям успех’; *a blind hand* ‘нечетлив почерк’ и т.н.

Човекът, като част от обкръжаващия го свят винаги се опитва да го сравни със себе си, със своя образ и мисли, до приписва на явленията в съществуващия свят такива свойства, каквито има сам и отъждествявайки се с природата да изразява своето физическо и душевно състояние. Затова голяма част от СФ имат семантични съответствия в различните езици, тъй като частите на тялото са универсални и имат едни и същи функции, така както са общочовешки и психичните процеси.

Когато говорим за езикови универсалии във фразеологията най-много се открояват соматичните фразеологизми. Обаче, независимо от универсалния характер на човешкото мислене, усвояването на окръжаващата реалност се извършва със специфични, присъщи за дадена национално-културна общност способности, които не могат да не се отразят във фраземиката на един или друг език.

Всичко казано до тук свидетелства в полза на това, че наличието на културно езикова специфика съвсем не отменя действието на културно-

езиковите универсалии. Езиковите факти представят богат материал, показващ разнородния характер на взаимодействие на универсалното и специфичното.

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко, Н.Ф. 2008, *Фразеология в свете современных лингвистических парадигм*. Москва: Элпис.
- Вайнтрауб, Р.М. 1975, Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках: к вопросу о сравнительном изучении фразеологии. *Вопросы востоковедения, вып. 288, IX*. Самарканд, 157–162.
- Гак, В.Г. 1999, Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов. В: Телия, В.Н. (отв. ред.), *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры, 260–265.
- Гумбольдт, В. фон 1984, *Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс.
- Леонтьев, А.Н. 1993, *Проблемы развития психики*. Москва: Наука, 5-е изд.
- Фирсова, Н.М. 2001, *Языковая вариативность и национально-культурная специфика речевого общения в испанском языке*. Москва: РУДН.
- Russell, B. 2001, *The selected letters of Bertrand Russell V/2*. London: Routledge.